

COLOFON:

Adres onderzoeksobject

Zeddamsesweg 79

7041 CW, 's-Heerenberg, gemeente Montferland (provincie Gelderland).

Afb. 1, C.J. Steenbergh, z.j. Gezien vanuit de kasteeltoren. Beeldbank RCE, Amersfoort ca 1920.

Status en ligging

Rijksmonument. Nr. 9282. Inschrijving monumentenregister 31.01.1967.

Kadastraal 1703/47. Gemeente 's-Heerenberg, Sectie K, nummer 1468.

Oprichtgever

Stichting Huis Bergh, mevr. D. Visser-Angent. Vertegenwoordigd door dhr. J.W. Jeuken, GAJ-VBW-Architecten te Arnhem. Deze is tevens contactpersoon.

Aanleiding tot dit onderzoek

De voorgenomen restauratie zal worden gesubsidieerd. Van de zijde van de subsidiënten is de wens geuit te beschikken over een bouwhistorische rapportage. Eigenaar en architect hebben deze wens ten volle ondersteund. Daarop heeft de eigenaar, Stichting Huis Bergh, besloten ons hiertoe opdracht te verlenen.

Doel van dit onderzoek

Het onderzoek is gericht op de bijzondere monumentwaarden van het object. In een concluderende beschrijving wordt impliciet een waardestelling op onderdelen en aspecten van het monument verschaft. Die staat ten dienste van een restauratieplan. De door betrokkenen uitgesproken intentie om het historisch gegroeide te respecteren kan aan de hand hiervan worden geconcretiseerd.

Realisatie

Op basis van documentatie- en opmeetwerk wordt een rapportage in twee delen geproduceerd waarvan **Deel I** voor u ligt. Hierin worden adviezen verstrekt die de te kiezen restauratie-opties kunnen onderbouwen. Ook advies voor beheer en onderhoud zijn in dit deel opgenomen. Verder wordt uiteengezet welke toekomstige functies al dan niet wenselijk worden geacht in het belang van behoud van het monument.

Voor dit onderzoek is mede gebruik gemaakt van de Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek 2009 waarin de voor dit onderzoek geldende begrippen worden verklaard.

http://www.rgd.nl/fileadmin/redactie/Actueel/Publicaties/Richtlijnen_bouwhistorisch_onderzoek/Richtlijnen_Bouwhistorisch_Onderzoek.pdf. Gezien de onderzoeksvragen is in deel I vooral aandacht verleend aan historische onderbouwing en plan-advisering. Het onderzoek heeft de diepgang van een bouwhistorische opname met daarbij een 'interne- en een externe waardestelling'.

Rapportage in twee delen

In voorliggend deel wordt een beschrijving en waardestelling uitgewerkt. In het tweede deel worden de bouwgeschiedenis en geschiedenis van de molen nader uitgewerkt. Inscripties worden gedocumenteerd en de opmetingen worden in detail verder uitgewerkt zodat ze bij deel II kunnen worden toegevoegd. In deel II wordt ook een drietal onderzoeksvragen nader behandeld: * Is er bij de bouw secundair materiaal verwerkt dat afkomstig is van de voorafgaande molen? * Hebben er na de periode waarin de wind de voornaamste drijfkracht was, hulp-aandrijvingen of andere installaties gefunctioneerd? * Wat is er te achterhalen van de geschiedenis van de molen en haar eigenaren uit de periode 1854-1912? Aan de orde komt de vraag in hoeverre de inscriptiegegevens kunnen worden gecombineerd met gegevens uit archief- en bronnenonderzoek.³

Beperkingen van het onderzoek

Het onderzoek is non-destructief van aard en beperkt zich tot het bovengrondse deel van het gebouw. Er wordt gebruik gemaakt van de meest voor de hand liggende publicaties en bronnen. Archiefonderzoek wordt niet door ons verricht. Wanneer eventueel resultaten van archiefonderzoek beschikbaar komen dan kunnen deze in een vervolgrapportage worden verwerkt.

Veldwerk en documentatie

D.J.K. Zweers met ondersteuning door Mario van den Berg. Rapportage Dick Zweers, maart 2017.

Opmeting, foto's en tekenwerk

D.J.K. Zweers met ondersteuning door Mario van den Berg. Overige foto's door Eric Bosch en Erik Tijman.

Deze uitgave, code 'sHB-ZW79-BHO, is verzorgd door het Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek & Restauratie-adviezen D.J.K. Zweers te Bergeijk in opdracht van de Stichting Huis Bergh. Het auteursrecht berust bij D.J.K. Zweers. Het copyright berust bij D.J.K. Zweers en de Stichting Huis Bergh.

D.J.K. ZWEERS Bouwhistorisch Onderzoek & Restauratie-Adviezen Tel. 0497 – 57.59.27 Van Galenstraat 16, Bergeijk dickzweers@outlook.com.

Afb. 2, Richtlijnen BHO.

Afb. 3, Opname uit het zuidoosten, 1960 (RCE).

Afb. 4, Wapen Huis Bergh.

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING		3
1	1.1	Bouwhistorisch Onderzoek	3
	1.2	De betekenis van gebouwd erfgoed	4
2	GESCHIEDENIS		
	2.1	Oorsprong en geschiedenis	4
	2.2	Ligging en oriëntatie	5
	2.3	Bouw van de molen	5
	2.4	Architect, adviseur en molenmeester	6
	2.5	Advertentie Arnhemsche Courant, 1827	6
	2.6	Fiche, Ten Bruggencate, 1928	7
	2.7	Karakteristiek van de molen	8
	2.8	Bouwfasering en ontwikkeling	8
	2.9	De voorliggende bouwplannen	9
3	CONCLUDERENDE BESCHRIJVING		
	3.0	Algemeen	9
	3.1	Terreininrichting en omgeving	12
4	SAMENVATTING EN CONCLUSIES		
	4.1	4.1.1 Interne waardestelling	12
	4.2	4.1.2 Externe waardestelling	12
	4.3	Conclusies en advies	15
	4.4	Aanbevelingen voor nader onderzoek	16
5	BRONNEN EN BIJLAGEN		
	5.1	Bronnen	16
	5.2	Bijlagen	16

1 INLEIDING

1.1. *Bouwhistorisch Onderzoek.*

Bouwhistorisch Onderzoek is een specialisme binnen de monumentenzorg dat licht werpt op de oorspronkelijke structuur en latere wijzigingen van een gebouw. Ook kan bouwhistorisch onderzoek inzicht bieden in het vroegere gebruik of de inrichting van een object, en in de gebruikte bouwmaterialen, bouwtechnieken of bijzondere constructieve kenmerken.

De hierdoor verworven kennis wordt ingezet om eigenaren, gebruikers, architecten, monumenten- en adviescommissies te ondersteunen bij de beoordeling van de aanwezige monumentale kwaliteiten en bij de afweging van bouwkundige en ruimtelijke ingrepen. Van belang is ook dat datgene wat van monumentale of cultuurhistorische waarde in een object aanwezig is wordt gedocumenteerd en vastgelegd.

Bouwhistorisch onderzoek kan als basis dienen voor wetenschappelijk onderzoek van objecten die van waarde zijn als voorbeeld van historische architectuur, van structuren of techniek. Dat laatste geldt voor het gebruik of de constructies van gaande en staande werken van een molen.

Deze vorm van onderzoek is primair materieel-historisch van aard. In methodiek is zij verwant aan die van de archeologie, uitgaande van het gegeven dat elk menselijk handelen sporen nalaat. Daarnaast bedient bouwhistorisch onderzoek zich van uiteenlopende onderzoeksmethoden, variërend naar gelang de onderzoeksvragen, de aard of toestand van een object.

De basis van een bouwhistorisch onderzoek is een nauwkeurige observatie van het object; een speurtocht naar de geschiedenis en, waar van toepassing, naar getekende en gefotografeerde documentatie. De uit een onderzoek verkregen vondsten en gegevens worden geanalyseerd, geïnterpreteerd en gerapporteerd. In voorkomend geval kunnen archiefonderzoek, archeologisch bodemonderzoek en aanvullend natuurwetenschappelijk onderzoek met een bouwhistorisch onderzoek worden gecombineerd.

1.2 De betekenis van gebouwd erfgoed in onze tijd.

Huis Bergh is in 1912 aangekocht door de heer J. H. van Heek (1873-1957) met het doel de goederen en rechten van kasteel en landgoed in ere te herstellen. Daarmee werd voorzien in een solide basis van onderhoud voor dit monumentale en landschappelijke erfgoed. In 1946 droeg hij zijn bezit over aan de Stichting Huis Bergh die tot op heden eigenaar is.

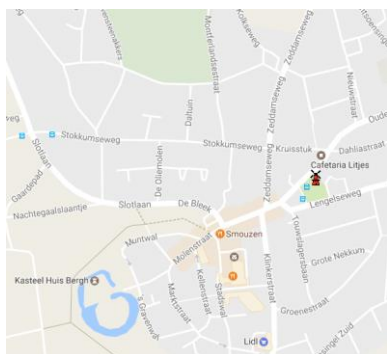
Waar de woonomgeving in grote delen van ons land na de Tweede Wereldoorlog door industrialisatie en schaalvergroting sterke veranderingen onderging, zijn de bezittingen van Huis Bergh hiervan in hoge mate gevrijwaard gebleven. Een beeld van kleinschaligheid, ambachtelijkheid en traditioneel materiaalgebruik is hier nog herkenbaar terwijl het elders dikwijls naar de achtergrond verdween of verloren ging.

Dat de leefbaarheid van de omgeving waar men woont gediend is met behoud van herkenbaarheid en kleinschaligheid is hier, dankzij grote inspanningen, nog een voortdurend punt van aandacht. Immers, steeds meer wordt ingezien dat voor de leefbaarheid van een woonomgeving een herkenbare stoffelijke identiteit van belang is.

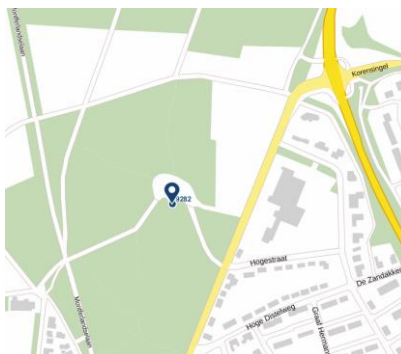
2 GESCHIEDENIS

2.1 Oorsprong en geschiedenis van de 's-Heerenbergse molen.

De oorsprong van dit molenbedrijf is te vinden op nog geen 400m afstand ten oost-noordoosten van het kasteel, nabij het huidige Rooms-Katholieke kerkhof aan de Lengelseweg (afb. 5⁴). De daar aanwezige standerdmolen verbrandde in 1442. Dit jaar is tevens de oudste vermelding van een molen die daar door de Heren van den Bergh was opgericht. Op dezelfde plaats verrezen twee opvolgers waren van het standerdmolentype.⁵ De nog bestaande middeleeuwse molen in Zeddam was een filiaal van deze.

Afb. 5, Situering voorganger.

Afb. 6, Huidige molenlocatie (RCE).

Afb. 7, gedenkteken bij de oudste molenlocatie.

Afb. 8, Joodse begraafplaats bij de huidige molen.

Naar aanleiding van een plotselinge instorting van de standerdmolen op de oude locatie, in 1826, kwam de huidige molen op een nieuwe locatie in de jaren 1826-1829 tot stand. Deze nieuwe molen werd gebouwd in steen (vergelijk afb. 5 en 6: actuele kadastrale kaart als bijlage *1). Sinds de stillegging van het bedrijf omstreeks 1910 is deze molen geleidelijk haar prominente plaats in het landschap verloren.

2.2 Ligging en oriëntatie.

Hemelsbreed is de afstand tot het kasteel één kilometer. De molenlocatie ligt bezijden de Zeddamsse Weg en was daardoor goed bereikbaar. Dat de molen steeds verder ingegroeid raakte en haar landschappelijke waarde sterk verminderde was indirect een gevolg van technische gebreken. Al voordat J.H. van Heek de molen in 1912 terugkocht was het bedrijf stilgelegd. Sindsdien was een vrije windvang niet meer van belang.⁷ Nabij de molen ligt de oude Joodse begraafplaats van 's-Heerenberg, een object van grote cultuurhistorische waarde.

De onverwachte instorting in 1826 betekende voor een eigenaar aanzienlijke schade. Niet alleen het gebouw was verloren was maar ook de eraan verbonden inkomsten stagneerden. Voor een nieuwe, solide molen werd de huidige plaats gekozen. De aantrekkelijkheid van de ligging van de oude molen was van minder belang geworden sinds (als gevolg van de Franse Revolutie) de molendwang was afgeschaft. Een 'oogje in het zeil houden' vanuit het kasteel was niet langer opportuun.⁸ De nieuwe locatie leende zich goed om een molen te bouwen en te verpachten volgens het nieuwe rechtssysteem. De bouwheer van de nieuwe molen was Karl-Anton, vorst van Hohenzollern-Sigmaringen. Door erfopvolging kwam Huis Bergh in handen van de familie Von Hohenzollern Sigmaringen. De voorouders van de bouwheer waren in 1671 door vererving eigenaar van Huis Bergh met gronden en goederen geworden.⁹ Vorst Karl-Anton resideerde in Zuid-Duitsland en Italië en toen hij in 1853 overleed gingen zijn erfgenamen ertoe over een groot deel van de gronden en gebouwen te verkopen. In dat zelfde jaar of in 1854 werd de 's-Heerenbergse molen verkocht aan een particuliere molenaar. In deel II van onze rapportage wordt de periode 1854-1912 (waarin Huis Bergh geen eigenaar was) nader uitgewerkt. In 1912 verkocht de laatste particuliere eigenaar de molen aan de heer J.H. van Heek.¹⁰ Deze had in dat zelfde jaar het Huis Bergh van de Fürst von Hohenzollern-Sigmaringen met alle daaraan verbonden goederen en rechten verworven. In 1946 heeft hij dit bezit in de Stichting Huis Bergh ondergebracht.¹¹

2.3 Bouw van de molen.

De bouw werd uitgevoerd in opdracht van Karl-Anton, Fürst von Hohenzollern-Sigmaringen. Op de oude locaties was een rosmolen onderdeel van het bedrijf. Het is voornamelijk onduidelijk of deze na de bouw van de nieuwe molen ter plaatse in functie bleef. Was deze rosmolen wellicht gehuisvest in het pand Hofstraat 8-10, hoek Gravenwal? Dat was in 1869 het muldershuis.¹²

Afb. 9, Hofstraat 8-10, hoek Gravenwal, in 1869 muldershuis.

De advertentie voor de aanbesteding dateert van 1826 (afb. 10). De aanbesteding vond plaats op 8 juni 1827. Als bouwjaar geldt 1829. Of er bij de bouw onderdelen van de ingestorte standerdmolen zijn gebruikt is denkbaar, zeker voor wat betreft het ijzerwerk. Wellicht was er ook hout geschikt voor hergebruik. Dit trachten we na te gaan in fase 2 (rapport deel II).

2.4 Architect, adviseur en molenmeester.

Opdrachtgever bij de bouw was de Vorst Karel-Anton van Hohenzollern-Sigmaringen.¹³ Architect was J.F. Ubbing uit het naburige Anholt (Westfalen).¹⁴ Van hem is een aantal ontwerpen bekend. Anders dan in het Gelders Molenboek geschreven staat was Ubbing niet de molenmaker. Degene die bij de aanbesteding opdracht verwierf was Molentimmerman G. Slittenhorst uit (het nabije) Werth (Isselburg, Westfalen).¹⁵ De architect en opdrachtgever lieten zich bijstaan door een molenkenner, Jan Terlaak, die in Didam de torenmolen van Huis Bergh pachtte.¹⁶ Juist zijn adviseurschap kan een verklaring zijn dat de 's-Heerenbergse molen enige kenmerken met een torenmolen gemeen heeft. Terlaak werd voor zijn diensten met een zilveren 12-delig bestek beloond dat later in de collectie van Huis Bergh is teruggekeerd.

Volgens overlevering werden voor de bouw van de molen stenen van de stadspoorten- of muren van Emmerich gebruikt. Dit komt ons zeer plausibel voor.¹⁷ We stellen vast dat deze stenen van een zeer behoorlijke kwaliteit zijn geweest. Het zijn bakstenen van groot formaat en bij aandachtige beschouwing is te zien dat ze secundair zijn gebruikt. Kennelijk was er veel materiaal beschikbaar zodat de beste stenen konden worden uitgezocht. Aan het metselwerk is veel zorg en aandacht besteed en dat mogen we zien als een blijk van kundigheid van architect en uitvoerende partijen. De stenen zijn bewerkt door ze af te schuinen en vervolgens te scharerren.¹⁸ Dat is een oude methode om de poriën dicht te slaan en een gelijkmatig oppervlak te verkrijgen. De stenen zijn zodanig gelegd dat de lintvoegen licht uitwaterend zijn aangebracht. Een bijzonder kenmerk van de muren is dat de dikte taps verloopt, zonder enige versnijding, van ca 90cm tot 65cm.¹⁹ Zo'n uitvoering is mogelijk indien materiaalresten in het inwendige van de muur worden verwerkt.²⁰ Eens te meer lijkt ons dit een bevestiging voor het gegeven dat de stenen hier secundair zijn toegepast.

2.5 Advertentie *Arnhemsche Courant*, 1827.

Onderstaande advertentie ontleen we aan Berghapedia.²²

*6433 j. Molenbouwer : J.F. Übbing; kosten F3168,48½. Foto.
Romp 1959 overeind. As Willemstad'.*

Geheel correct is dit niet. Übbing uit Anholt was de architect.²⁴ We hopen in deel II van dit rapport meer informatie te kunnen bieden over de as en de intrigerende notitie Willemstad.

2.7 Karakteristiek van de molen.

De 's-Heerenbergse windkorenmolen is van het type beltmolen. Deze molen is op een natuurlijke hoogte gebouwd en buitengewoon solide in materiaal en uitvoering. De romp is gemetseld in baksteen en licht getailleerd. Zo'n taillering is in deze streken vrij uitzonderlijk. De muren zijn bovengemiddeld dik en hebben, opmerkelijk genoeg, geen inwendige versnijdingen. Het bij de bouw gebruikte eikenhout is van de best denkbare kwaliteit. Van de kenmerken die elders zelden worden aangetroffen noemen we het grote aantal spanten in de kap. Normaliter zijn dat er twee. De torenmolens zijn in dit opzicht kennelijk het voorbeeld geweest.²⁵ Tijdens de bouw zijn hier niettemin elementen toegepast die voor deze streken een noviteit hebben betekend. Zo is hier de lange spruit niet als middelbalk gepositioneerd maar lag deze excentrisch in de kap, tussen asrad en askop. Ook de vlucht is bovengemiddeld groot: 26-26,5m. De meeste (jongere) molens hier hebben een vlucht van 22-23m). Slechts de Zeddamse torenmolen kreeg (pas in 1839 [?]) een vergelijkbare grootte van vlucht. Sinderen (1652) had ook deze afmetingen qua gevlucht.²⁶

2.8 Bouwfasering en ontwikkeling.

De molen verkeert nog goeddeels in de staat waarin deze gebouwd is. Op enig moment is het rollenkruierwerk vervangen door een Engels kruierwerk. Daartoe werd de kap enigszins hoger geplaatst waarbij aanpassingen nodig waren van het bovenlager van de koningsspil. De oude rollenwagen bleef gehandhaafd. Hopelijk is hierover in het Huisarchief van Bergh nog een en ander te vinden. Consequentie van deze verhoging was dat er boven de kuip zoveel ruimte was ontstaan dat het kon gaan inregenen. Om dat te voorkomen werd een houten kraag onder de kap bevestigd die de kuip rondom afsloot. Deze zeldzame constructie is op de oudste foto's al te zien maar dateert in zijn huidige uitvoering van na de Tweede-Wereldoorlog.²⁷ De eigenlijke verhoging kan nog voor 1853 hebben plaatsgevonden. Een wijziging van het kruierwerk is goed af te lezen. We proberen nog na te gaan of er tussentijds andere wijzigingen hebben plaatsgevonden. Daarbij denken we aan het plaatsen van hulpwerktuigen en eventueel het plaatsen van een alternatieve krachtbron voor de wind.²⁸ Al in 1910 was de molen, volgens zekere bronnen, niet meer in bedrijf.²⁹ Na de aankoop door J.H. van Heek in 1912 werd in 1920 de kapbedekking vernieuwd. In dat jaar zou ook de verwijderen van de wieken hebben plaatsgevonden. Uit andere berichten valt af te leiden dat in 1943 het gevlucht als gevolg van oorlogsschade is verwijderd. Hoe dan ook, een ongedateerde foto toont de molen met slechts één houten roede die kennelijk in slechte staat verkeert.

Afb. 12, De molen in verval. Ongedateerde foto (Berghapedia).

In 1904 plaatst de particuliere eigenaresse een advertentie voor een tweedehands ijzeren roede van 26-26,5m.³⁰ Uit overlevering is bekend dat het verwijderen van de as gepaard ging aan grote moeite. Deze as was extreem groot en zwaar.³¹

2.9 De voorliggende bouwplannen.

Het is de bedoeling om de molen niet te completeren. Conserverend herstel is het oogmerk. Deze benadering zienswijze kadert in het Charter van Venetië: https://en.wikipedia.org/wiki/Venice_Charter.

3 CONCLUDERENDE BESCHRIJVING

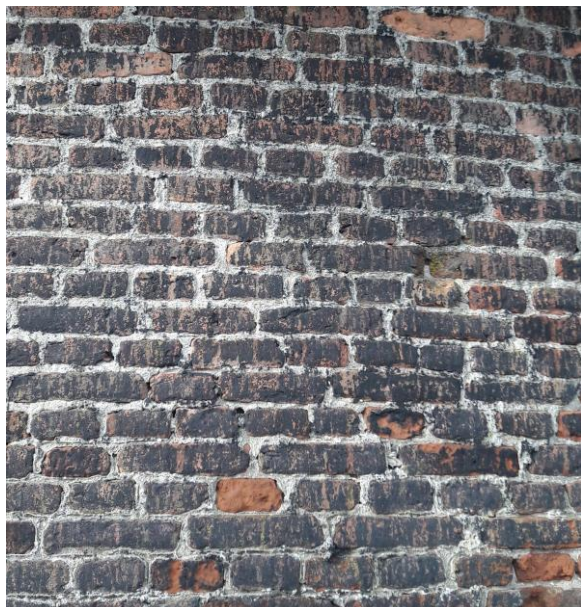
3.0 Algemeen.

Voor deze beschrijving is een concluderende opzet gekozen. Die is volgens onderstaand schema ingedeeld.

<i>Hoofdingeling</i>	<i>Primair onderdeel</i>	<i>Secundair</i>	<i>Specifiek</i>
1-STAAAND WERK	1.1-Fundering, muren, balklagen		
	1.2-Deuren, vensters, trappen		
	1.3-Belt, vleugelmuren, gewelf / plankier, aardwerken, terrein		
	1.4-Draaibaar naar de wind	1.4.1-Kap 1.4.2-Dragend kruierwerk 1.4.3-Drijvend kruierwerk	1.4.1.1; 1.4.1.2; 1.4.1.3... Met inbegrip van overring en 1.4.2.1; 1.4.2.2; 1.4.2.3... Kruivloer, kruisysteem 1.4.3.1; 1.4.3.2; 1.4.3.3..Staart incl. spruiten, schoren + toebehoren, werktuig met toebehoren
2-GAAND WERK	2.1-As, gevluht, spillen, wielen		2.1.1; 2.1.2.; 2.1.3... Aswiel + vang compleet met bediening. Inclusief boven- en onderlagers
	2.2-Werktuigen		2.2.1; 2.2.2; 2.2.3...Maalstenen met lagers en bediening (lichtwerk). Karen, maalbakken, kuip compl. + meelpijpen en toebehoren
	2.3-Transport van graan naar meel		2.3.1; 2.3.2; 2.3.3...Werktuigen met wind- en handbediening, compl. + luiken in zolders
	2.4-Werktuigen uit natijd		Indien aanwezig.

1.1.1 Fundering, muren, balklagen.

Voor deze gegevens verwijzen we naar rapport deel II.

Afb. 13, Muurwerk oostzijde.

Afb. 14, Inwendige muurafwerking luizolder, oostzijde.

1.1.2 Muurafwerking en kleur.

Pleister, teer, verf. Advies; bestaand beeld handhaven. Onderzoek naar aanwezig product. Inwendig fraaie afwerking op o.m. luizolder. Metselspecie is afgestreken en doorgevoegd.

1.1.3 Deuren, vensters, trappen.

Bestaand beeld handhaven. Mogelijk nog kozijnen te handhaven. Anders kopiëren. Ramen uitneembaar en zo

uitvoeren dat een ruime kierstand gemakkelijk te bedienen is. Grote deuren beneden misschien nog reparabel. Dan permanent open zetten en roosters ervoor met gaas zodat er geen brandbare zaken naar binnen kunnen worden geworpen en er toch altijd royale ventilatie is.

1.1.4 Belt, vleugelmuren, plankier, aardwerken, terrein.

De trap die links van de noordelijke invaart naar de belt leidt hoort tot de aardwerken. Aan de andere zijde zijn sporen van een dergelijke trap waargenomen. We hebben de indruk dat deze trappen vanouds aanwezig waren.³²

1.1.5 Balklagen, vloeren.

Voor deze gegevens verwijzen we naar rapport deel II. Vloeren zijn grotendeels oud. Een aantal zolders (dit is gedocumenteerd) heeft een recente vloer over de oude heen. Al wat niet historisch is verwijderen. In ieder geval rondom alle vloeren langs de muur een opening van 3cm breed maken. Openingen voor luiwerk in ere herstellen, met losse randbalken.

1.4 Draaibaar naar de wind.

Voor deze gegevens verwijzen we naar rapport deel II.

1.4.1 Kap met inbegrip van overring.

Voor deze gegevens verwijzen we naar rapport deel II.

1.4.2 Dragend kruiwerk. Onderverdeeld in 1.4.2.1; 1.4.2.2; 1.4.2.3

Voor deze gegevens verwijzen we naar rapport deel II.

1.4.3 Drijvend kruiwerkwind.

Dit is geheel verdwenen en wordt niet hersteld.

1.2 Gaand werk.

Voor deze gegevens verwijzen we naar rapport deel II. Voor deze

2.3 Transport van graan naar meel. Onderverdeeld in 2.3.1; 2.3.2; 2.3.3...Werktuigen met wind- en handbediening, compleet + luiken in zolders.

Voor deze gegevens verwijzen we naar rapport deel II.

2.4 Werktuigen uit natijd.

Tot dusver geen gegevens gevonden. In rapport deel II wordt hierop nader ingegaan.

3.1 Terreininrichting en omgeving.

Het terrein bestond nog omstreeks 1920 tot in de verre omtrek uit heidebeplanting. Sinds de stillegging van de molen is hier een vrij dichte bebossing ontstaan. Dit heeft als ernstig nadeel dat het in de molen extreem vochtig is. Het voortgeschreden verval is grotendeels aan vochtinwerking te wijten. Het behoeft geen betoog dat dit zeer ten nadele komt van de conserveringstoestand van het monument. Substantiële verbetering van buiten- en binnenklimaat is dringend nodig om niet bij herhaling in voortslepende hoge kosten te vervallen. Er is aan muurwerk en balkkoppen door vochtinwerking al ernstige schade ontstaan. Ter voorbereiding van de restauratie is reeds het nodige hout gekapt. We willen in het belang van het monument voorstellen een brede corridor van zuidwest naar noordoost ter lengte van 400-500m aan elke zijde vrij te kappen. De heersende wind is in ons land zuidwest zodat de molen van buiten regelmatig goed winddroog kan worden. Bijkomend voordeel is dat de molen in het landschap beter zichtbaar wordt. Met name vanaf de driesprong aan de noordoostkant zal dit een duidelijke visuele winst opleveren.

4 SAMENVATTING EN CONCLUSIES

4.1.1 Interne waardestelling.

We volstaan hier met een samenvatting en verwijzen naar rapport deel II. * Waarom niet completeren / maalvaardig maken? De molen heeft een hoge zeldzaamheidswaarde vanwege de omstandigheid dat er niets meer aan is veranderd sinds 1910. De meeste andere molens zijn door toedoen van (goedwillende) vrijwilligers, en zelfs door toedoen van subsidiërende instanties (30-40 jaar geleden) willekeurig veranderd. In de meeste gevallen is de oude sfeer geheel verdwenen. Dit gegeven maakt de molen bijzonder & bezienswaardig. Voor draai- en maalvaardig maken moeten zeldzame artefacten worden vernieuwd / vervangen om goed en veilig te kunnen functioneren. Een eventuele meerwaarde van deze (inmiddels verlaten) hersteloptie zou kunnen zijn

dat er een beter beheer ontstaat. Gebreken, houtvraat, lekkage wordt eerder geconstateerd zodat direct kan worden ingegrepen. Dat een draaiende molen geen houtvraat krijgt is een fabel. Er wordt wekelijks (indien er dan een molenaar is) gelucht. Die meerwaarde is er niet als er een andere vorm van beheer wordt gevonden, zoals voorgesteld door HB. Bijkomend voordeel; niemand staat op de tocht te werken als alles flink wordt gelucht.

* Bewoning of kantoorfunctie is ongewenst omdat dan verwarming en isolatie wordt aangebracht. Dit veroorzaakt vocht dat naar binnen toe wegtrekt en geen uitweg kan vinden. De molen is nu al extreem vochtig vanwege doorslaand en optrekkend vocht. Het is een illusie dat deze molen perfect droog te krijgen is. Balkkoppen zijn ingerot, muren vochtig aan de binnenzijde en buiten stuk gevoren. Dit wordt nu aangepakt. Zodra er gestookt en/ of geïsoleerd wordt begint de cyclus opnieuw maar in veel ernstiger mate dan dit ooit geweest is. Gebruikers / bewoners zullen gaan klagen en die klachten kunnen niet verholpen worden. Iedere poging daartoe verergert de aantasting van vitale delen door vocht. Periodieke wijzigingen in molens hebben door de eeuwen steeds plaatsgevonden. Ze kwamen veelal voort uit externe factoren waarbij de bedrijfsvoering moest worden aangepast omdat het bedrijf anders niet kon renderen. We beoordelen dergelijke aanpassingen tegenwoordig als historisch-legitiem. Deze ontwikkelingsgeschiedenis is (grosso-modo) onherroepelijk geëindigd toen een molen niet meer kon renderen in een bedrijfsvoering die uit eigen middelen werd gefinancierd. Geheel anders is de situatie wanneer aanpassingen voortkomen uit wensen van hedendaagse gebruikers die daarvoor subsidiegelden kunnen aanwenden. We noteren dat er in kringen van 'monumentenzorg' tegenwoordig een algemene voorkeur naar 'zachte restauraties' uitgaat. Uit internationale consensus ontstond in 1964 het Charter van Venetië. Dit stoelt onder meer op evaluatie van restauraties in eerdere perioden. Altijd staan en stonden generaties op de schouders van voorgangers en dank zij hen kunnen ze verder kijken. Uiteindelijk kwam het inzicht dat het conserveren van historische gelaagdheid bij gebouwen uit vervlogen eeuwen tot boeiende en geloofwaardige resultaten kan leiden.

4.1.2 Externe waardestelling.

Drie aspecten dienen hier te worden samengevat.

* Ten tijde van de bouw van deze molen waren er nog nauwelijks andere bovenkruiers, van hout of van steen in verre omtrek te vinden. De standerdmolen, Nederlands oudste windmolentype, kwam nog algemeen voor. Ook de voorgangers van deze molen, op een andere locatie gelegen was er zo één. Men kende tot de opkomst en verspreiding van de bovenkruier, die hier vooral na 1850 zijn beslag kreeg, maar één ander, vanouds al zeldzaam molentype dat juist in deze omgeving bekend is; de torenmolen. Deze niet-historische term staat voor een molen uit de late middeleeuwen die Van Keulen tot de Noordzee voorkwam in een streekgebonden variant. Uitgerekend het Huis Bergh heeft drie van dergelijke molens gesticht. Daarvan resteert alleen die in het naburige Zeddam. Die in Gendringen en Didam zijn verdwenen. De pachter van de Didamse Grafelijke korenmolen adviseerde bij de bouw van de molen die onderwerp is van deze studie. Het is hier niet de plaats om op dit type molen nader in te gaan. Vermeld zij slechts dat het type uit de standerdmolen is voortgekomen en dat in de onderzochte molen veel is aan te wijzen dat aan een torenmolen is ontleend. We verwijzen naar het bovenstaande waar we hebben uiteengezet dat de overeenkomsten tussen een torenmolen en de 's-Heerenbergse bovenkruier opvallend en opmerkelijk zijn.

* De positie van deze molen, gezien vanuit de ontwikkeling van torenmolen naar 'moderne' bovenkruier en vanuit het gegeven dat de bovenkruiers in deze streken een noviteit waren, is een bijzondere. De bouwheren waren zeer vooruitstrevend doordat ze nieuwe technieken en constructies toepasten. Een lange spruit tussen aswiel en askop was zo'n nieuw element. Het heeft nog decennia geduurd voordat die plaatsing in de regio ingang vond.

* De 's-Heerenbergse molen is uitzonderlijk gaaf bewaard gebleven doordat deze al in 1910 buiten bedrijf was en sindsdien nauwelijks voor enig ander doel werd gebruikt. Modernisering die we elders zo dikwijls aantreffen zijn deze molen bespaard gebleven. Daarbij doelen we niet op bedrijfsmatige aanpassingen die in wezen historisch legitiem zijn wanneer ze kaderen in de functie die iedere molen had toen ze onderdeel waren van een economisch systeem dat sinds lang definitief tot het verleden hoort. * Molens met vergelijkbare kenmerken zijn dun gezaaid. De Fürstenmühle van het naburige Anholt (gem. Isselburg, Westfalen) zou zijn gebouwd in 1774. Deze toont enige gelijkheid met die van 's-Heerenberg.³⁴

Afb. 15, Anholt, Fürstenmühle, Franz Nadorp ca. 1862.³⁵

Het werk van Nadorp 1794-1876 staat bekend als zeer betrouwbaar. De hier afgebeelde molen is waarschijnlijk één van de oudste bovenkruiers in de regio. Enige kenmerken van de 's-Heerenbergse molen zijn ook aangetroffen in het nabije Loikum (Hamminkeln, Krs. Wesel, Rheinland).³⁶

Afb. 16, De molen van Loikum, bouwjaar 1856.

Een drietal afbeeldingen van een molen die meer overeenkomsten met de 's-Heerenbergse bezit toont een molen van onbekende locatie die hoogstwaarschijnlijk niet meer bestaat. Dit baseren we op het feit dat in molenkringen al jaren vergeefs is gezocht naar de locatie van de afgebeelde molen.

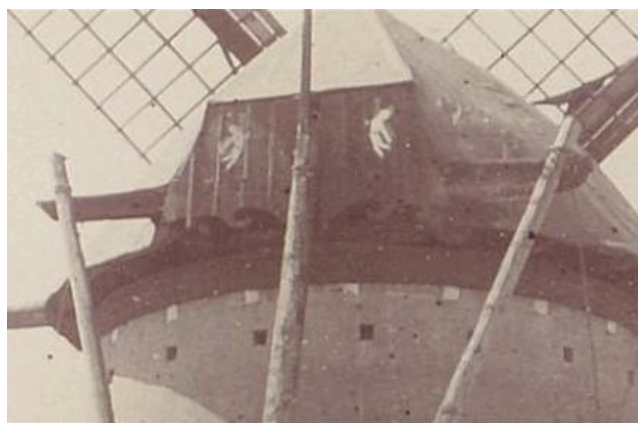
Afb. 17, Onbekende locatie.

Afb. 18, Als voren.

Afb. 19, Als voren.

Afb. 20, Als voren.³⁷

4.3 Conclusies en advies.

Nu In deze rapportage wordt gepleit voor een gedeeltelijke vrijlegging waardoor de landschappelijke functie kan worden versterkt. Dit komt vooral de conservering van het monument ten goede. Ernstige vochtproblemen kunnen zo worden bestreden. Omdat voor de toekomst aan een extensief gebruik wordt gedacht, kunnen bij herstel ingrepen en veranderingen beperkt blijven. Dat is uiterst positief voor de monumentale waarden. Zou een nieuwe gebruiksfunctie de eis van verwarming en isolatie met zich meebrengen dan moet opnieuw worden gevreesd voor onherstelbare vochtschade. De nu voorgenumen herstellingen zouden daardoor voor een groot deel teniet worden gedaan.

Nu voor dit project de historische gelaagdheid als uitgangspunt wordt gekozen kunnen er uit diverse bouwperiodes elementen gehandhaafd blijven. Geheel in lijn met deze visie kunnen nieuwe elementen worden toegevoegd. Hekken, boven de invaart, rond de lui-luiken. Hiermee wordt inwendig de lichtval hersteld, die er was toen het luiwerk nog functioneerde.

4.4 Aanbevelingen voor nader onderzoek.

Archiefonderzoek naar eigendomsgeschiedenis tussen 1854 en 1912

5 BRONNEN EN BIJLAGEN

5.1 Bronnen.

Van Schilfgaarde 1950; Kutsch Lojenga-Rietberg 2000; Gelders Molenboek 1969, p. 328; Berghapedia; Database Verdwenen molens; Allemolens.nl (Ten Bruggencate). Deze bronnen zijn in noten vermeld en gepreciseerd.

5.2 Bijlagen.

* 1- Actuele kadastrale kaart. * 2- Monumentbeschrijving RCE. * 3- Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek.

5.2.5 Bijlage beeldmateriaal.

³ De inscriptie-documentatie en het onderzoek naar de eigendomsgeschiedenis tussen 1853 en 1912 vergen meer tijd dan kon worden voorzien. Daardoor zullen desbetreffende gegevens na uitgifte van ons rapport deel II worden geleverd.

⁴ Kaart ontleend aan www.molendatabase.org.

⁵ Van Schilfgaarde (1950; p. 39) meende ten onrechte dat hier een stenen (toren-) molen stond. Die onjuistheid is later door Sipman (1975) en anderen overgenomen.

⁷ Bron: <http://www.molendatabase.org/molendb.php> nr. 197. Aanvullende informatie door Erik Stoop (6 okt. 2008). In de inventarisatie Ten-Bruggencate (Archief De Hollandsche Molen) is het nummer 03105:

http://www Allemolens.nl/tenbruggencatenummer/03105/?nav_id=0-0&id=19452.

⁸ Dat er in feodale tijd nogal eens de hand werd gelicht met de molendwang blijkt onder meer uit het relaas over fraude, die in 1664 op de Zeddamsche molen plaatsvond. Bron: <http://berghapedia.nl/index.php/Hoofdpagina>.

⁹ Van Schilfgaarde, 'Het Huis Bergh', Maastricht 1950; p. 260-261.

¹⁰ Bron: <http://berghapedia.nl/index.php/Hoofdpagina>.

¹¹ Kutsch Lojenga-Rietberg, 'Huis Bergh, Kasteel-Kunst-Geschiedenis', 's-Heerenberg 2000; p. 60-62.

¹² Bij Van Dalen (1979) ontbreken gegevens over percelen buiten de stad 's-Heerenberg. Het pand Hofstraat 8-10 was in 1869 de molenaarswoning in 1869 (o.c.; p. 179). Was dit misschien ook de rosmolen die bij de oude molenlocatie hoorde? En bleef deze hier na 1827 voortbestaan? Was dit huis toen nog eigendom van Huis Bergh?

¹³ Karel Anton Frederik Meinrad Fidelis (Sigmaringen, 20 februari 1785 – Bologna, 11 maart 1853) was van 1831 tot 1848 vorst van Hohenzollern-Sigmaringen: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Hohenzollern-Sigmaringen>.

¹⁴ http://www.berghapedia.nl/index.php/Bestand:Molen_1970.jpg.

¹⁵ Mogelijk Sligtenhorst of Van Sligtenhorst, een naam die daar nog voorkomt.

¹⁶ Deze molen is in 1918 gesloopt. Een nazaat van deze Terlaak werd in 1974 radiopastor voor de KRO: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Jan_ter_Laak_\(theoloog\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Jan_ter_Laak_(theoloog)).

¹⁷ Een vergelijkbare middeleeuwse baksteen is toegepast aan de molen in Zeddams. Deze is relatief zacht.

¹⁸ Corneille F. Janssen; 'Behoud en herstel; Restauratie-technieken en Monumentenzorg', Haarlem 1980, wijdt er een uiteenzetting aan: Dit is een techniek die al in de middeleeuwen bekend was (o.c. p. 50,51, afb. 51).

¹⁹ Het enige voorbeeld dat we daar verder van kennen is de Bettmolen in Lieshout (N.Br.).

²⁰ In navolging van het metselwerk aan de molen in Zeddams kan het zijn dat ook hier een vorm van kistwerk is toegepast. Bij die techniek kunnen alle stukken en brokken inwendig worden verwerkt.

²² Met dank aan Eric Bosch en Mario van den Berg.

²³ Allemolens.nl record 3105. Archief De Hollandsche Molen.

²⁴ In rapport deel II gaan we nader op deze architect in.

²⁵ Volgens vriendelijke mededeling door André Nibbelink had ook de molen in Silvolde zo'n kap en komt dit systeem voor op vele negentiende-eeuwse ontwerptekeningen van de molenbouwersfamilie Kreeftenberg (Varsseveld).

²⁶ Zweers, D.J.K., Kersjes, A.W. en Tijman, E.: De Nieuwe Molen te Sinderen (Gelderland), Molinologie nr. 28, 2007, p. 18-35.

²⁷ Het enige voorbeeld van zo'n overkuip dat ons bekend is, is te vinden aan de molen Noot Volmaakt in Gorinchem.

²⁸ We menen daar enige aanwijzingen voor te hebben gevonden die in het vervolgonderzoek worden uitgewerkt.

²⁹ Info Erik Stoop. Molendatabase.

³⁰ Molendatabase.

³¹ Vriendelijke mededeling Mario van den Berg. Bron mogelijk molenmaker Bömer (?).

³² Op de molen in Zeddam heeft een dergelijke trap bestaan. Die is in de jaren 1980 om veiligheidsredenen verwijderd.

³⁴ Anholt, bouwjaar 1774 <http://www.ardoro.de/Windmuehlen/Anholter%20Muehle.htm>. Bij ingrijpende herstellingen in 1980 is de vorm van de kap onherkenbaar veranderd.

³⁵ Deze afbeelding werd ons beschikbaar gesteld door dhr. Fritz Ernst van de Heimatverein Anholt.

³⁶ De overeenkomst bestaat onder meer in blokkelen onder de kruivloer. Het bouwjaar is 1856.

<http://www.loikum.de/loikumaz.htm>.

³⁷ Met dank aan Erik Tijman.